
Hun God de mijne?

Over de God van Gerrit Achterberg,
Hendrik Marsman,
Martinus Nijhoff en Ida Gerhardt

Martien E. Brinkman

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt door
het Van Eijckfonds.

De foto van Ida Gerhardt is welwillend ter beschikking gesteld
door dr. Pieta van Beek. De foto's van Gerrit Achterberg,
Hendrik Marsman en Martinus Nijhoff zijn afkomstig van het
Letterkundig Museum.

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het
keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier
is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.
Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijmeinema.nl

Ontwerp omslag: Mulder van Meurs

ISBN 978 90 211 4356 9
NUR 620; 700

© 2014 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of
openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord – 7

Introductie

Het godsbeeld – 9   Religie en poëzie – 12
De keuze van deze vier dichters – 15   Literatuur – 19

De God van Gerrit Achterberg

Verzoendag – 20   Zijn leven – 21
Zijn werk – 27   Zijn God – 39
Literatuur – 54

De God van Hendrik Marsman

Zinkend schip – 56   Zijn leven – 57
Zijn werk – 62   Zijn God – 67
Literatuur – 89

De God van Martinus Nijhoff

Uit de 'Opdracht' in *Het heilige hout* – 90
Zijn leven – 91   Zijn werk – 100
Zijn God – 111   Literatuur – 124

De God van Ida Gerhardt

Dankzegging – 126   Haar leven – 127
Haar werk – 135   Haar God – 144
Literatuur – 154

Epiloog

Literatuur – 164

Bijlagen

Gerrit Achterberg – Ballade van de gasfitter – 165
Hendrik Marsman – Tempel en kruis LI ('De zee') – 169
Martinus Nijhoff – Het uur U – 170
Ida Gerhardt – Onder de Brandaris – 176

Hoofdstuk I

Introductie

Het godsbeeld

Slechts een schets

De titel van dit boek is niet confronterend bedoeld, maar eerder nieuwsgierig. Hoe ziet hun godsbeeld eruit in vergelijking met het mijne? Snel zal duidelijk worden dat ze er geen van allen een welomlijnd godsbeeld op nahouden. Het zijn dichters en geen theologen. Alleen Marsman en Nijhoff hebben zich in hun proza tamelijk uitvoerig over hun godsbeeld uitgelaten. Bij Achterberg en Gerhardt is dat veel minder het geval. Hun gedichten zullen mijn voornaamste bron zijn. Dan gaat het altijd om fragmentarische beelden. Daar valt slechts een ruwe schets van te geven. Meer valt er dan ook niet te verwachten.

Dichters verwoorden in de eerste plaats ervaringen en geen gedachten. Maar ervaringen kunnen wel tot gedachten leiden. Gedachten zijn dan min of meer geïnterpreteerde ervaringen. En aan die gedachten kunnen bespiegelingen gewijd worden. Dat doe ik in dit boek als theoloog. Een niet geringe complicatie bij die (theologische) exercitie is dat het godsbeeld in de theologie nogal aan verandering onderhevig is. Vooral na de Tweede Wereldoorlog verandert er veel. De verschrikkingen van die oorlog hebben ook in de theologie hun sporen nagelaten. Voor een almachtige, soevereine God is geen plaats meer. Maar een eenduidig alternatief is niet ontwikkeld. Godservaring en godsbeeld lijken daardoor steeds meer uiteen te lopen. Vandaar dat ik maar begin met te formuleren wat ik in elk geval zelf onder het woord 'God' versta.

Daaronder versta ik een verwijzing naar een 'krachtenveld dat het zichtbare menselijke bestaan overstijgt, dat als persoonlijk wordt beleefd en dat het denken en handelen beïnvloedt' (Brinkman 2012, 21). God een (als persoonlijk beleefde) kracht noemen, betekent dat ik niet uitsluitend over een denkbeeld spreek, maar ook over een ervaring. Die twee, ervaring en denkbeeld, probeer ik bij elkaar te houden. Het woord 'God' komt dan dichterbij de eigen levenssituatie, maar daar wordt wel een prijs voor betaald. Niemand kan dan meer voor eens en altijd zeggen op wie of op wat het woord 'God' precies slaat. Daarvoor is dat woord dan te zeer met specifieke ervaringen verbonden. Het zij zo. Daartegenover staat immers de winst dat dit woord in elk geval dan weer met levenservaringen in verband wordt gebracht. Een theoloog kan proberen een soort continuüm in al die uiteenlopende ervaringen aan te geven (zie boven). Maar dat zal altijd te midden van veel variatie zijn. Dat lijkt een kenmerk van onze tijd. Wisselende beelden zijn in de plaats van vastomlijnde begrippen gekomen. Dat geldt ook voor mij persoonlijk. Dat gold vijfenzeventig jaar geleden ook al voor deze dichters. Zo gingen zij de theologen dus voor.

Dichters gingen voorop

De filosoof / schrijver George Steiner verdedigt in zijn boek *Het verbroken contract (Real Presences)* de stelling dat er geen geschiedenis, geen politiek en geen religie zou bestaan zonder een eerste vertrouwensdaad. En de basis van dat vertrouwen acht hij het 'contract' tussen woord en werkelijkheid. Men wist zich eeuwenlang 'in vertrouwen' met de taal. Geschreven en gesproken woorden hadden ergens betrekking op. Daarop vertrouwde men. Religie was bij uitstek een exponent van dat vertrouwen. Zonder het vertrouwen in de relatie tussen woord en werkelijkheid zou immers geen Godswoord bestaan. Verlies aan geloof in het werkelijkheidsgehalte van woorden brengt dan ook meteen verlies aan geloof in God met zich mee. Die 'revolutie' ziet Steiner zich aan het eind van de negentiende eeuw voltrekken (Steiner, 97-103 en 224-239).

Ik vermoed dat wat Steiner hier eind jaren tachtig verwoordt, een kleine vijfenzeventig jaar eerder al door Achterberg, Mars-

man, Nijhoff en Gerhardt is aangevoeld. Ze waren zich alle vier het geestelijk klimaat van hun tijd goed bewust. Ze zien woord en werkelijkheid uiteenvallen. Ze doen een laatste poging alsnog een brug te slaan. In plaats van over woord en werkelijkheid spreken ze doorgaans over (de verbroken verbinding van) geest en lichaam waarbij 'lichaam' dan staat voor de stoffelijke, materiële wereld. Ze hadden door dat het woord 'God' aan slijtage onderhevig was. Het had voor hen zijn appellerend karakter verloren. Het was eerder een stoplap geworden dan een woord dat tot de verbeelding sprak. Dat was voor hen echter allerminst een reden dat woord dan maar verder links te laten liggen. Integendeel. 'Je kunt immers de grote woorden wel afschaffen, maar niet het verlangen waarvan ze altijd hebben geleefd.' (Kellendonk, 933)

Hun God de mijne?

In het laatste hoofdstuk stel ik de vraag of hun God ook de mijne is. Kenners van de bijbel zullen in die vraag meteen het bevestigende antwoord van Ruth aan haar schoonmoeder Naomi herkennen: 'Uw volk is mijn volk en uw God is mijn God' (Ruth 1:16). Dat antwoord veronderstelt dat het ene godsbeeld met het andere vergeleken kan worden. Dan moet er ook iets gemeenschappelijks zijn. Pas dan heeft het zin een speurtocht naar de betekenis van woorden in te zetten. In het Voorwoord zei ik dat poëzie en theologie woorden uit hun oorspronkelijke betekenis losmaken. Die wordt in beeldspraak ontstegen. Vaste kenmerken ('eigenschappen Gods' zei de theologie eeuwen lang) ontbreken ons nu, maar er is natuurlijk wel een lange overleveringstraditie. Die traditie had steeds een wisselende context. Daar voegen we nu die van de vier dichters aan toe. In de huidige literatuur- en bijbelwetenschap noemt men dat de *contextual return*: terug naar de context van de schrijver en lezer. Die kunnen sterk uiteenlopen, maar kunnen elkaar ook naderen (Groot, 44). Stel dat ik in dit boek hun God als de mijne herken, dan kon dat weleens te maken hebben met het feit dat onze contexten nog steeds iets gemeenschappelijks hebben.

God en mens naderen elkaar in het christendom heel dicht. God heeft naar christelijke opvatting in Jezus de gestalte van een mens

aangenomen (Fil. 2:6-7) en heeft onder ons willen wonen (Joh. 1:14). De christelijke traditie noemt dat de incarnatie (de vleeswording van het Woord). Analoog aan de incarnatie sprak men ook van de inscripturatie, de woordwording van het Woord. Daarmee bedoelde men dat het goddelijke Woord neerdaalt in menselijke woorden. Alle vier de dichters wilden deel uitmaken van dit gebeuren, maar realiseerden zich ook het kwetsbare karakter ervan. Veel meer dan de incarnatie als vleeswording is de inscripturatie als woordwording immers een vluchtige bezigheid. Woorden zijn vaak ontijdig. Ze lopen te snel op de eeuwigheid vooruit – men spreekt dan wel van ‘geroofde eeuwigheid’ – of ze blijven er te ver vanaf. Dan is er slechts een ‘beloofde eeuwigheid’ (Houwink, 45). Met dit dilemma wordt elke dichter geconfronteerd in zijn streven naar het ‘onsterfelijk lied’ (Achterberg) of het ‘voldragen vers’ (Gerhardt). Hoe hachelijk dat streven is, verwoordt Achterberg in ‘Misgeboorte’: Van poëzie bezeten,/ door demonen besprongen,/ rotten de woorden/ bij hun geboorte,/ en liederen worden aas voor de honden.

Religie en poëzie

Enkele kenmerken van poëzie

Ik waag me niet aan een definitie van poëzie. Daarvoor is me de speelruimte tussen de meer klassieke vormen en de modernere veel te groot. Ik sta slechts stil bij een paar opvallende kenmerken. Poëzie hanteert vaak het middel van de omweg. Met behulp van beeldspraak en symboliek wordt alles anders gezegd dan in de omgangstaal gebruikelijk. Het is alsof de omgangstaal met een toverstaf wordt aangeraakt en daardoor meer wordt dan alledaagse taal. Soms worden ook nieuwe woorden gesmeed. Omgangstaal scheidt nogal eens de illusie van begripelijkheid, wekt de verwachting dat de werkelijkheid rechtstreeks onder woorden kan worden gebracht. Poëtische taal daarentegen komt voort uit het besef dat de werkelijkheid toch vaak net anders is.

Poëzie houdt zich meestal bezig met aspecten van ons bestaan die in het dagelijkse leven op de achtergrond zijn geraakt (verlangens, dromen, angsten, gevoelens van vertwijfeling of verrukking) en zoekt daar woorden en uitingvormen voor. Daarbij treedt soms een zodanige verdichting op, dat we een gedicht al gauw cryptisch vinden. Te moeilijk om meteen te verstaan, want een dichter heeft immers vaak aan een half woord genoeg. Met dat halve woord kan hij een hele wereld oproepen en daarmee een verborgen werkelijkheid onthullen. Hij heeft daarvan iets gezien en tracht dat inzicht te delen. Dat leidt soms tot onverwachte en onverklaarbare ontroering. Zo honoreert en verdiept poëzie onze eigen ervaring.

Aldus kan een gedicht een opening tot stand brengen in menig op het eerste gezicht gesloten werkelijkheidsbeeld (De Boer/ Steenhuis, 241-257). Een dichter wordt dan ook meestal het meest gewaardeerd wanneer de werkelijkheid door hem in onze ogen transparanter wordt. Rutger Kopland vergelijkt daarom de ontvankelijkheid van de dichter met die van de wetenschapper die op het punt staat een wetenschappelijke ontdekking te doen: *'Alsof je een antwoord krijgt op een nog onbewuste vraag, een verband ervaart waarvan je nog niet wist dat je wist dat het er was. En dat niet alleen. Het is alsof de werkelijkheid tegelijk bereid is meer van haar geheimen prijs te geven, nieuwe verbanden als het ware al klaar heeft liggen. Je hoeft alleen de sluier maar weg te trekken.'* (Kopland, 30)

Religie en poëzie

Deze beschrijving van een poëtische inval nadert heel dicht die van een religieuze ervaring. Vandaar dat de Australische dichter Les Murray in zijn beroemde gedicht 'Poëzie en religie' beide ook nauw op elkaar betreft (Murray, 52). De parallelle tussen religie en poëzie zoekt Murray in de onuitputtelijkheid en daarmee ook ontoereikendheid van beide. Bij de onuitputtelijkheid van het gedicht hoort de ongrijpbaarheid van God. Van God kan wel iets opgevangen worden in het gedicht, maar Hij kan daarin nooit opgesloten worden. Onze woorden schieten altijd tekort.

Het gedicht houdt de werkelijkheid open zoals omgekeerd die open werkelijkheid ook het gedicht gaande houdt. In zoverre na-

dert poëtische openheid ook altijd religieuze openheid. Een mooie illustratie daarvan vond ik bij C.O. Jellema, geciteerd door Gerben Wynia: *'Misschien houd ik er wel een ouderwetse opvatting van poëzie op na, wanneer ik zeg dat poëzie daar ontstaat waar verbeeldingskracht de notie van een hogere samenhang of het pijnlijk besepte gemis van zo'n samenhang vertolkt.'* (Wynia, 34) De vertolking van een 'hogere samenhang' of juist het gemis ervan wordt hier als het resultaat van een open werkelijkheidsbenadering gezien en niet als het einde ervan. Ook wanneer aan die ervaring het woord 'God' wordt verbonden, betekent dat allerm minst dat nu verder voor een 'gesloten' werkelijkheidsbeeld wordt gekozen. Het woord 'God' kent immers vele invullingen (zie boven).

Uiteraard zijn er ook duidelijke verschillen tussen religie en poëzie. Religie is op blijvende zingeving gericht, wil het handelen beïnvloeden en veronderstelt een gemeenschap. Weliswaar zijn er genoeg dichters die zich dat doel ook stellen, maar dan toch altijd persoonlijker ingevuld, onafhankelijker van een instituut. Poëzie is ongebondener, ook al zou men in tegenstelling tot de doorlopende taal van proza poëzie ook wel 'gebonden taal' kunnen noemen, maar dan wel uitsluitend gebonden aan de regels die de dichter zichzelf oplegt. Want veel meer dan religie ruimt poëzie plaats in voor individuele vormgeving (beeldspraak).

Maar ze putten wel beide uit dezelfde bron, namelijk uit het besef dat er buiten ons een andere wereld is, die in zijn anders-zijn toch bij ons hoort. Daar wil ook een dichter mee in contact komen. Goede poëzie bewerkstelligt heel even dat contact. 'Poëzie is het vorm geworden verlangen een ander, de Ander, al het andere te zijn', merkt Jellema in 1989 op in een lezing over de relatie tussen poëzie en religie. 'Poëzie is het moment waarop je even samenvalt met het andere zelf, tussen verlangen en afscheid in (...)'*'* (Jellema, 84). Tegen de achtergrond van deze opvatting van poëzie hoeft het niet te verbazen dat Jellema zich als dichter bij uitstek tot mystici aangetrokken voelde. Ook bij hen gaat het immers om dat ene moment van contact met het niet-zelf, het andere, de Ander.

De keuze van deze vier dichters

Dichters van een bepaald tijdvak

Voor de keuze van de in dit boek te behandelen vier dichters kan ik geen zwaarwichtige redenen opvoeren. Alle vier hebben ze een gedeelte van hun leven in mijn directe woonomgeving (De Bilt) gewoond, gestudeerd of gewerkt. Achterberg in Langbroek, Utrecht en Leusden; Marsman in Zeist en Utrecht; Nijhoff in Utrecht en Gerhardt in Bilthoven. Hun sporen zijn links en rechts om me heen nog traceerbaar. Dat levert echter hooguit een iets groter gevoel van herkenning op. Natuurlijk laten zich ook wel een aantal gewichtiger redenen aandragen, maar die gelden niet exclusief voor hen. Die redenen liggen op het vlak van hun fascinatie voor het religieuze aspect van het leven. Dat is inderdaad de algemene noemer van mijn keuze. De keuze voor specifiek deze dichters heeft verder uitsluitend te maken met mijn eigen persoonlijke omgang met hun gedichten.

Met Achterberg kwam ik in mijn vroege studententijd in aanraking toen ik een jaar lang samen met mijn jaargenoot Johan Goud bij dezelfde hospita een kamer huurde en we 's avonds laat soms over de verhouding theologie-poëzie spraken. Toen heb ik mijn eerste versie van Achterbergs verzameld werk gekocht. Een jaar later leerde ik mijn echtgenote Hannie Dorr kennen en heb toen vanwege haar enthousiasme voor 'Awater' en 'Het uur U' het nodige van Nijhoff aangeschaft. Tijdens m'n predikantsjaren in Zandvoort (1983-1987) kwam ik onder de indruk van Marsman. De aanwezigheid van de zee en de confrontatie met de hoogten en diepten van het fysieke, menselijke bestaan zullen daarbij een rol hebben gespeeld (Brinkman 1986, 7-11). Mijn liefde voor Gerhardt is in de jaren negentig onder meer verbonden met het horen zingen van haar psalmberijming in de Sint-Adelbertabdij te Egmond-Binnen en de ontdekking van de deeltjes uit de Acanthus-reeks die de Benedictijner monnik Frans Berkelmans aan haar wijdde. De volgorde waarin ik de dichters behandel, volgt – zo ontdek ik nu – de volgorde waarin ik ze wat grondiger ben gaan lezen. Dat moet intuïtief zo zijn gegaan.

Alle vier de dichters behoren tot een bepaald tijdvak. Hun bloeitijd lag voor een groot deel in de eerste helft van de twintigste eeuw, Gerhardt uitgezonderd. Haar tijd kwam pas na 1950. De Eerste Wereldoorlog is voor de meesten van hen (nu Nijhoff uitgezonderd) slechts een jeugdherinnering op afstand geweest. Ze zijn vooral gevormd door de tijd tussen de beide wereldoorlogen, de jaren twintig en dertig. Misschien klinkt bij Marsman het breekpunt dat de Eerste Wereldoorlog voor veel kunstenaars vormde, nog wel het krachtigst door.

Persoonlijke vitaliteit diende het antwoord te zijn op de dood en ontreddering die deze oorlog had gebracht. Daarmee werd het romantische vooruitgangsoptimisme van de negentiende eeuw definitief ten grave gedragen en vervangen door een vitalistisch expressionisme. Primair staat nu de expressie van het eigen artistieke gevoelsleven. Een expressie die niet louter individueel wordt opgevat, maar de kern van het mens-zijn raakt in het verlangen naar liefde en naar een gemeenschap. In dat verlangen raakt hun expressionisme soms toch weer de romantiek.

Christelijke dichters?

Alle vier de dichters hebben, hoe verschillend ook, een christelijk referentiekader. De grote woorden van de christelijke traditie hebben hun vocabulaire gestempeld. Zijn ze daarmee christelijke dichters? Ik vind dat een niet ter zake doende discussie. Het gebruik van christelijke woorden zegt nog niets over iemands persoonlijk geloof en ook niets over de betekenis van die woorden in het betreffende gedicht. Het lijkt me duidelijk dat deze dichters schatplichtig zijn aan een christelijk-cultureel klimaat. Maar dat is voor hen geen keurslijf. Geen van hen heeft zich laten inperken door de taal van de bijbel of van de christelijke traditie. Alle vier hebben ze hun eigen taal (uit)gevonden.

Ze hebben allen een protestantse achtergrond. Marsman was gedurende enige jaren ook sterk door het rooms-katholicisme gefascineerd en Gerhardt verkeerde regelmatig in katholieke kring. Strakke grenzen tussen de verschillende (sub)culturen ('zuilen') bestonden er voor hen niet. Hun geestelijke vrijheid weerspiegelde

zich ook in hun houding tegenover de kerk als instituut. Men bevond zich min of meer op de drempel van de kerk. Bij Achterberg en Gerhardt is de gevoeligheid voor het ritueel van de kerk (vooral het gelezen, uitgelegde en gezongen Woord en het sacrament van doop en avondmaal) duidelijk veel groter dan voor het instituut.

Het christelijke literair bijzaak

Een veel wezenlijker discussie valt er te voeren over christelijke noties in hun werk. Die is interessanter omdat dan elke hint naar een voorgegeven meetlat ontbreekt. Daardoor kan de inhoud van het gedicht meer op de voorgrond treden. Daar gaat het elke dichter natuurlijk ook primair om. Hij wil een goed gedicht schrijven. 'Het ethos van de dichter is de hartstocht naar het rechte woord.' (Heering, 119) De rest is bijzaak. De herkenning van religieuze motieven in hun werk zullen grote dichters altijd van secundair belang achten. Voor de kwaliteit van hun poëzie is een al of niet religieuze duiding niet belangrijk. Literair, poëtisch gezien handelt het thema van dit boek dus over een bijzaak, hoe belangrijk het ook voor mij en de lezers van dit boek moge zijn.

Liever spreek ik dus niet van christelijke dichters of gedichten. Met Heering zou ik willen zeggen: 'Beter is het de gehele categorie "christelijke poëzie" af te schaffen.' (Heering, 123) In feite acht ik het maar in één geval zinvol, namelijk in het geval van het kerklied. In alle andere gevallen spreek ik liever van 'christelijke noties'. Over de strekking daarvan is een zakelijke discussie mogelijk. Van de verwerking van een christelijke notie lijkt me sprake als de betekenis van een woord of gedachtegang zonder inhoudelijke kennis van het christelijk geloof niet goed is te verstaan en als die betekenis ook een wezenlijke rol speelt in de teneur van het gedicht als geheel (Schenkeveld 1991, 161).

Ik begin elk hoofdstuk met enige bladzijden biografie. Dat leent zich voor discussie. Een gedicht is immers in de eerste plaats product van poëtische fictie. Maar gedichten zijn nu eenmaal ook geschreven door mensen van vlees en bloed. Dat zal zich altijd in het gedicht weerspiegelen. Enige biografische kennis beschouw ik daarom niet als overbodig. Voor Achterberg geldt dat het sterkst.

Omgekeerd kan een gedicht ook iets over het leven van de dichter onthullen. *Het levend monogram* van Ida Gerhardt is daarvan een van de bekendste voorbeelden. De 'ik' in veel van haar in deze bundel opgenomen gedichten blijkt menig (auto)biografisch feit te onthullen, hoe gedramatiseerd wellicht ook. Van een absolute tegenstelling tussen poëzie en biografie ga ik dan ook niet uit. De biografie kan een sleutel tot het poëtisch werk zijn en het omgekeerde geldt soms ook.

Hun religieuze tijd

Alle vier de dichters leefden in de eeuw van het verzuilde Nederland (1870-1970). Religie was een duidelijk herkenbaar onderdeel van de samenleving. In dat Nederland moest men ervoor kiezen antireligieus te zijn, om het ook echt te zijn. Thans geldt precies het omgekeerde: nu moet men ervoor kiezen religieus te zijn, om het ook echt te zijn. In plaats van dat religie een kader is waarbinnen het maatschappelijke en individuele leven zich afspeelt en begrepen wordt, is religie nu een van de vele factoren geworden die binnen een individuele levensloop een bepaalde rol kan spelen. Men spreekt in dit geval wel van het 'biografiseren' van religie: wat men gelooft hangt sterk af van de individuele biografie (Borgman, 259 en 262).

Als cultureel fenomeen is religie tamelijk diffuus geworden. Institutionele (kerkelijke) en niet-institutionele religie manifesteren zich nu vaak gelijktijdig en met allerlei soms verrassende overlap. Religie is in Europa steeds minder aan religieuze instituten gebonden. Er is een kloof gegroeid tussen de officieel beschreven en aangeboden religie en de religie zoals die daadwerkelijk beleefd wordt, de zogenaamde *lived religion*. Die kloof waren deze dichters zich al bewust. Vrijmoedig doorbraken ze de strakke grenzen tussen de protestantse en rooms-katholieke zuil. Ook hun levensstijl paste niet bij de groep waaruit ze voortkwamen. In hun contacten in de literaire wereld speelde de geloofsgrens geen enkele rol. Gelovigen en ongelovigen rekenden ze tot hun vrienden. Hun religieuze eigengereidheid paste in feite beter bij onze dan bij hun eigen tijd.

Literatuur

- Boer, Th. de en P.H. Steenhuis, *Denken over dichtten. Hartstocht en rede komen in contact*, Rotterdam 2011
- Borgman, E., 'Biografie, publieke inzet & religie' in: M. de Baar, Y. Kuiper en H. Renders (red.), *Biografie & religie. De religieuze factor in de biografie*, Amsterdam 2011, 259-266
- Brinkman, M.E., *Het leven als teken. Over de verrukkelijke en verschrikkelijke natuur*, Baarn 1986
- Brinkman, M.E., *Jezus Incognito. Over de verborgen Christus in de westerse kunst vanaf 1960*, Zoetermeer 2012
- Groot, G., 'Het raadsel van zestien. Hoe teksten van betekenis veranderen', *Liter* 16/71 (2013) 36-45
- Heering, H.J., *God ter sprake. Beschouwingen over de taal van de religie*, Meppel 1984
- Houwink, R., 'Over den dichter Achterberg', *Woord en Wereld* 2/1 (1940) 36-50
- Jellema, C.O., 'Je bent de wolken en je bent de hei. Over poëzie en religie' in: *Verzameld Werk*, Amsterdam 2005, 82-86
- Kellendonk, Fr., 'Naschrift: Grote Woorden' in: *Het complete werk*, Amsterdam 1992², 927-934
- Kopland, R., *Het mechaniek van de ontroering*, Amsterdam 1995
- Murray, L., *De slabonenpreek. Gedichten* (samenstelling, vertaling en nawoord Maarten Elzinga), Amsterdam 1997
- Schenkeveld, M.H., 'De heilige-berggedichten in Achterbergs "Spel van de wilde jacht"' in: W. Kusters (red.), *In een bezield verband. Nederlandse dichters op zoek naar zin*, Baarn 1991, 159-171
- Steiner, G., *Het verbroken contract*, Amsterdam 1997³
- Wynia, G., 'Mij kijkt een god aan', *Trouw* (27-11-2012) 34